

شاخصه های معماری و شهرسازی اسلامی با تاکید بر اندیشه مقام معظم رهبری

فرشته امیر دوست آغچه کهل^۱

چکیده

معماری و شهرسازی اسلامی نه تنها بیانگر هویت فرهنگی و دینی جوامع است، بلکه زمینه ساز سبک زندگی انسانی و تعامل اجتماعی در محیط های شهری نیز محسوب می شود. در عصر حاضر، نفوذ الگوهای غربی و فرآیند جهانی سازی، تهدیدی جدی برای اصالت و شاخصه های معماری اسلامی ایجاد کرده است. این پژوهش با هدف شناسایی شاخصه های اصلی معماری و شهرسازی اسلامی و بررسی تأکيدات مقام معظم رهبری در این حوزه انجام شده است. روش تحقیق توصیفی و مبتنی بر جمع آوری داده ها از منابع کتابخانه ای و اسنادی است. یافته ها نشان می دهد شاخصه هایی از جمله حفظ هویت و فرهنگ بومی، توجه به عدالت اجتماعی، ترویج سبک زندگی اسلامی، تلفیق تاریخ و نوآوری، و بهره گیری از محیط معنوی و زیست محیطی، عناصر بنیادین در معماری و شهرسازی اسلامی هستند. همچنین، نقش آموزش و مدیریت هوشمند شهری در تقویت و تداوم این شاخصه ها برجسته است. این پژوهش نشان می دهد تحقق معماری اسلامی مستلزم هم افزایی میان فرهنگ، سیاست گذاری و طراحی شهری است تا محیطی پویا، هویت مند و سازگار با ارزش های دینی و اجتماعی شکل گیرد.

کلیدواژه ها: معماری اسلامی، شهرسازی اسلامی، هویت فرهنگی، سبک زندگی اسلامی، عدالت اجتماعی، نوآوری تاریخی

مقدمه

معماری و شهرسازی اسلامی نمایانگر هویت فرهنگی، اجتماعی و دینی جوامع اسلامی است و علاوه بر جنبه زیبایی شناسی، بازتاب دهنده ارزش های اخلاقی، سبک زندگی و تعاملات اجتماعی نیز می باشد. در

^۱ طلبه سطح دو، مرکز آموزش های غیر حضوری.

عصر جهانی شدن و نفوذ فرهنگ غربی، بسیاری از شهرها و فضاها، هویت بومی و اسلامی خود را از دست داده‌اند و همین امر، ضرورت بازشناسی و تحلیل شاخصه‌های معماری و شهرسازی اسلامی را بیش از پیش آشکار می‌سازد. مسئله اصلی این پژوهش، شناسایی شاخصه‌های معماری و شهرسازی اسلامی و بررسی تأکیدات مقام معظم رهبری در حفظ هویت اسلامی در محیط‌های شهری و طراحی پایدار است. با بررسی پیشینه پژوهشی، نتایج زیر حاصل شده است:

۱. نوری‌زاده (۱۳۹۷) در مقاله «بررسی شاخص‌های معماری اسلامی در شهرهای معاصر» به تحلیل شاخصه‌های اصلی معماری اسلامی پرداخته و نشان داده است که بسیاری از طراحی‌های شهری امروز، هویت دینی و بومی را نادیده گرفته‌اند. تحلیل وی بر اهمیت بازشناسی شاخصه‌های معماری سنتی برای ایجاد محیط‌های شهری منسجم و هماهنگ با فرهنگ اسلامی تأکید دارد (نوری‌زاده، ۱۳۹۷، ص. ۴۵).
 ۲. رحمانی (۱۳۹۸) در مقاله «شهرسازی اسلامی و عدالت اجتماعی» با تمرکز بر اصول شهرسازی اسلامی و عدالت در توزیع امکانات شهری، نشان داده است که رعایت شاخصه‌های دینی و اجتماعی می‌تواند شهرهایی پایدار و متوازن ایجاد کند. تحلیل وی بیانگر آن است که در بسیاری از پروژه‌های مدرن، عدالت اجتماعی و دسترسی برابر به فضاها، عمومی مغفول مانده و همین امر باعث گسست فرهنگی و اجتماعی در شهرها شده است (رحمانی، ۱۳۹۸، ص. ۶۸).
 ۳. حسینی (۱۴۰۰) در پژوهش «هویت و نوآوری در معماری اسلامی» به بررسی تلفیق نوآوری و حفظ هویت تاریخی در شهرسازی پرداخته و استدلال کرده است که تعادل میان سنت و مدرنیته، شرط لازم برای تحقق معماری اسلامی معاصر است. تحلیل وی نشان می‌دهد که بدون توجه به هویت تاریخی و ارزش‌های فرهنگی، نوآوری‌های شهری ممکن است به تضعیف هویت بومی منجر شود (حسینی، ۱۴۰۰، ص. ۵۲).
- با توجه به پیشینه مطالعات، روشن می‌شود که بسیاری از تحقیقات موجود به بررسی شاخصه‌های کلی معماری اسلامی پرداخته‌اند، اما تحلیل جامع و نظام‌مند بر اساس تأکیدات مقام معظم رهبری، به ویژه در زمینه هویت، سبک زندگی اسلامی و عدالت اجتماعی، کمتر انجام شده است. ضرورت انجام این پژوهش در آن است که بتوان الگویی کاربردی و منسجم برای معماری و شهرسازی اسلامی معاصر ارائه داد که هم هویت اسلامی را حفظ کند و هم با نیازهای مدرن و اجتماعی جوامع امروز هماهنگ باشد.

نوآوری این پژوهش در تمرکز بر ترکیب شاخصه‌های سنتی معماری اسلامی با رهنمودها و بیانات مقام معظم رهبری و ارائه چارچوب تحلیلی برای طراحی شهری است. این رویکرد همزمان موجب تقویت هویت دینی، ارتقای عدالت اجتماعی و ایجاد محیط‌های شهری خلاق و پایدار خواهد شد و می‌تواند راهنمای عملی برای برنامه‌ریزان و معماران شهری در ایران و کشورهای اسلامی باشد.

۱. مفهوم شناسی

معماری اسلامی

معماری در لغت به معنای آبادانی، عمارت کردن و نگهداری است و در لغت‌نامه دهخدا نیز «معمار» به کسی اطلاق شده که عهده‌دار ساخت بنا و آبادسازی باشد (دهخدا، ۱۳۷۷، ذیل واژه «معمار»). وقتی واژه «اسلامی» بر آن افزوده می‌شود، معنای اصطلاحی آن فراتر از ساخت کالبدی بناست و به صورت هنری تعریف می‌شود که غایتش تعالی انسان و تحقق عبودیت الهی در بستر زندگی اجتماعی است. از همین روست که قرآن کریم در وصف بناهای الهی می‌فرماید: «فِي بُيُوتٍ أُذِنَ اللَّهُ أَنْ تُرْفَعَ وَيُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ» (نور: ۳۶)، که نشان می‌دهد در منطق قرآن، فضای معماری تنها کالبدی مادی نیست، بلکه ظرف ذکر و پرورش معنویت است (مطهری، ۱۳۷۵، ص. ۴۲). این نگاه سبب می‌شود معماری اسلامی در تقابل با معماری صرفاً سکولار قرار گیرد؛ زیرا هدفش نه زیبایی صرف یا سود اقتصادی، بلکه ایجاد فضایی است که روح انسان را به سوی خدا سوق دهد (نصر، ۱۳۸۰، ص. ۱۰۱).

در اندیشه معاصر نیز، مقام معظم رهبری بارها بر همین نکته تأکید کرده‌اند که معماری اسلامی تنها میراث گذشته نیست، بلکه باید راهنمای عمل امروزین شهرسازی و معماری ما باشد. ایشان در دیدار با شهردار و اعضای شورای شهر تهران تصریح کردند که «معماری و نمای شهری باید متناسب با هویت اسلامی و ایرانی باشد، نه بر اساس الگوهای غربی» (خامنه‌ای، ۱۳۹۲، ص. ۵). این تأکید نشان می‌دهد که معماری اسلامی در سطح اجتماعی به مثابه ابزار تحقق سبک زندگی اسلامی عمل می‌کند و شاخصه‌هایی چون عدالت در طراحی محله‌ها، کرامت انسانی در فضاهای عمومی و رعایت حریم خانواده در مسکن، همه برآمده از همین

رویکرد هستند. همچنین در روایت نبوی آمده است: «مَنْ بَنَى لِلَّهِ مَسْجِدًا، بَنَى اللَّهُ لَهُ بَيْتًا فِي الْجَنَّةِ» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص. ۳۶۹)، که نشان می‌دهد ارزش معماری در سنت اسلامی به نیت الهی و پیوند آن با اجتماع ایمانی وابسته است. بنابراین، «معماری اسلامی» را باید بستری دانست برای تحقق تمدن اسلامی و این همان تحلیلی است که رهبر انقلاب در بیانات خود بر آن تأکید ویژه داشته‌اند.

۲. شاخصه‌های معماری و شهرسازی اسلامی

معماری و شهرسازی اسلامی، جلوه‌ای از تحقق آموزه‌های دینی در عرصه زندگی اجتماعی است؛ یعنی آنچه انسان مسلمان در قالب خانه، مسجد، محله و شهر می‌سازد باید بازتاب‌دهنده ایمان، عدالت و هویت او باشد. قرآن کریم می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ» (نحل: ۹۰)؛ این فرمان الهی تنها در عرصه فردی محدود نمی‌ماند، بلکه در معماری و سازمان اجتماعی شهر نیز باید عینیت یابد. بر همین اساس، عدالت در دسترسی به خدمات و فضاها، نظم و تعادل در محله‌ها، و پرهیز از اسراف و تجمل‌گرایی، شاخصه‌ای بنیادین برای شهر اسلامی است (مطهری، ۱۳۷۵، ص. ۵۸). از سوی دیگر، محوریت توحید و معنویت سبب می‌شود که مسجد در قلب شهر جای گیرد و بناها با الهام از یاد خدا طراحی شوند (نصر، ۱۳۸۰، ص. ۹۴). همچنین، توجه به هویت و فرهنگ بومی موجب می‌شود شهر اسلامی تقلیدی از الگوهای غربی نباشد، بلکه ریشه در سنت‌ها و نیازهای مردم خود داشته باشد. بنابراین، شاخصه‌های اصلی معماری و شهرسازی اسلامی، همان امتداد آموزه‌های وحیانی‌اند که در کالبد شهر به صورت عینی متجلی می‌شوند.

۲.۱. توحید و معنویت

توحید و معنویت از شاخصه‌های بنیادین معماری و شهرسازی اسلامی هستند؛ به گونه‌ای که هر بنا و فضای شهری باید بازتاب‌دهنده وحدت خداوند و جهت‌گیری انسان به سمت ارزش‌های الهی باشد. قرآن کریم در این زمینه می‌فرماید: «أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ» (الأعراف: ۵۴)، که بیانگر آن است هرگونه نظم و ساختار شهری و معماری باید بر اساس اراده و فرمان خدا شکل گیرد (مطهری، ۱۳۷۵، ص. ۴۷). این اصل نه تنها در ظاهر بنا، بلکه در جریان زندگی اجتماعی نیز تأثیرگذار است، زیرا انسان‌ها را به یاد خدا و توجه به ارزش‌های معنوی دعوت می‌کند.

از منظر عملی، توحید و معنویت در طراحی شهری به شکل قرار گرفتن مساجد در قلب محله‌ها، ایجاد فضاهای سبز با آرامش روحی و طراحی مسیرهای پیاده‌روی متناسب با نیاز انسان برای تأمل و تفکر تجلی می‌یابد. مقام معظم رهبری نیز در دیدار با مسئولان شهری تأکید کرده‌اند که «فضاهای شهری باید انسان را به خدا و معنویت نزدیک کند و از تقلید صرف الگوهای غربی پرهیز شود» (خامنه‌ای، ۱۳۹۳، ص. ۱۲). این سخن نشان می‌دهد که معماری اسلامی نه تنها کالبدی مادی، بلکه ابزار تربیت معنوی و بازتاب‌دهنده سبک زندگی اسلامی است.

در سنت اسلامی، توحید و معنویت در جزئیات بناها نیز مشاهده می‌شود؛ از نقش‌بندی‌ها و هندسه‌های تکرارشونده که تداعی‌کننده نظم الهی‌اند تا استفاده از نور و فضا برای ایجاد حس اتصال انسان به ماوراء. پیامبر اکرم (ص) فرمودند: «مَنْ بَنَى لِلَّهِ مَسْجِدًا، بَنَى اللَّهُ لَهُ بَيْتًا فِي الْجَنَّةِ» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص. ۳۶۹)، این روایت نشان می‌دهد ارزش واقعی معماری در ارتباط آن با خداوند و تقویت روح معنوی انسان است، نه صرف زیبایی ظاهری یا تجمل بی‌هدف.

بنابراین، توحید و معنویت در معماری و شهرسازی اسلامی علاوه بر اینکه هویت فرهنگی و دینی جامعه را حفظ می‌کند، باعث پایداری اجتماعی و انسجام روحی انسان‌ها می‌شود. این شاخصه‌ها می‌توانند به عنوان معیار طراحی و بازنگری در شهرها و بناهای معاصر مورد استفاده قرار گیرند تا فضایی متعادل، عدالت‌محور و معنوی برای زندگی فراهم شود (نصر، ۱۳۸۰، ص. ۱۰۴؛ رحمانی، ۱۴۰۲، ص. ۴۵). چنین تحلیلی نشان می‌دهد که رعایت توحید و معنویت در ساختار شهری، حلقه پیوند میان سنت اسلامی و نیازهای امروزی جامعه است.

۲.۲. عدالت و سامان اجتماعی

عدالت و سامان اجتماعی از اصول بنیادین شهرسازی اسلامی به شمار می‌رود که هدف آن ایجاد محیطی عادلانه، امن و هماهنگ برای همه اعضای جامعه است. قرآن کریم در این زمینه می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ» (نساء: ۵۸)، که نشان‌دهنده اهمیت عدالت در تمامی شئون زندگی، از جمله ساختار شهری و معماری است (مطهری، ۱۳۷۵، ص. ۶۱). بر

اساس این اصل، شهرها و محله‌ها باید به گونه‌ای طراحی شوند که دسترسی برابر به امکانات، فضاهای عمومی و خدمات اجتماعی برای تمام مردم فراهم گردد.

تحقق عدالت اجتماعی در شهر اسلامی نه تنها در ابعاد کالبدی، بلکه در ساختارهای نهادی و اجتماعی نیز مورد توجه است. ایجاد بازارها، مدارس، مساجد و بیمارستان‌ها در محله‌ها با توزیع عادلانه، به جلوگیری از تمرکز ثروت و فقرزدایی کمک می‌کند. مقام معظم رهبری در دیدار با مسئولان شهری تأکید کرده‌اند: «یک شهر اسلامی باید عدالت را در تمامی جزئیات زندگی مردم رعایت کند تا همه شهروندان احساس برابری و امنیت اجتماعی کنند» (خامنه‌ای، ۱۳۹۴، ص. ۲۱).

در معماری و شهرسازی، عدالت اجتماعی همچنین با طراحی فضاهای عمومی مشارکتی و محله‌محور تحقق می‌یابد. ایجاد فضاهای باز برای تعامل اجتماعی، مسیرهای پیاده‌روی امن، و مناطق سبز همگانی نمونه‌هایی از بازتاب عدالت در کالبد شهر هستند (نصر، ۱۳۸۰، ص. ۱۱۵). از منظر روایی، امام علی (ع) فرموده‌اند: «الناس سواسیة کأسنان المشط» (نهج البلاغه، نامه ۵۲)، این بیان تأکیدی بر برابری انسان‌ها و لزوم رعایت عدالت در همه زمینه‌ها، از جمله محیط زیست و شهرسازی است.

در نتیجه، شاخصه عدالت و سامان اجتماعی در معماری اسلامی، هم ارزش اخلاقی و هم عملکردی دارد. پیاده‌سازی عدالت در فضای شهری باعث انسجام اجتماعی، کاهش آسیب‌های اجتماعی و تقویت حس تعلق به جامعه می‌شود. با رعایت این شاخصه، شهرهای اسلامی می‌توانند الگویی الهام‌بخش برای توسعه پایدار و متوازن ارائه دهند (رحمانی، ۱۴۰۲، ص. ۵۲؛ دهخدا، ۱۳۶۰، ص. ۱۲۷). این تحلیل نشان می‌دهد که عدالت اجتماعی نه تنها یک اصل اخلاقی، بلکه یک معیار عملی برای طراحی شهرها و محله‌های اسلامی است.

۲.۳. هویت و فرهنگ بومی

هویت و فرهنگ بومی یکی از شاخصه‌های مهم در معماری و شهرسازی اسلامی است، زیرا هر منطقه با ویژگی‌های طبیعی، فرهنگی و تاریخی خود، نیازمند طراحی متناسب با بستر محلی است. قرآن کریم بر لزوم

توجه به تفاوت‌ها و تنوع انسان‌ها و جوامع تأکید می‌کند: «وَلِكُلِّ قَوْمٍ هَادٍ» (الروم: ۴۲)، این آیه نشان می‌دهد که هدایت و نظم اجتماعی باید با در نظر گرفتن هویت بومی و خصوصیات هر جامعه انجام شود (مطهری، ۱۳۷۵، ص. ۷۸). بر این اساس، معماری اسلامی نباید صرفاً تقلیدی از الگوهای خارجی باشد، بلکه باید با درک فرهنگ و نیازهای مردم منطقه شکل گیرد.

تجلی هویت بومی در معماری اسلامی شامل استفاده از مصالح محلی، فرم‌ها و الگوهای سنتی است که با محیط زیست و اقلیم هماهنگی دارد. مقام معظم رهبری در دیدار با طراحان شهری و معماران تأکید کرده‌اند: «استفاده از معماری بومی و احترام به فرهنگ منطقه‌ای، یکی از اصول کلیدی در ساختن شهرهای اسلامی است» (خامنه‌ای، ۱۳۹۵، ص. ۱۴). این دیدگاه نشان می‌دهد که هویت بومی نه تنها ارزش تاریخی و فرهنگی دارد، بلکه زمینه‌ساز ایجاد فضاهایی است که زندگی شهری را با تجربه معنوی و اجتماعی انسان‌ها همسو می‌کند.

در معماری اسلامی، هویت بومی با حفظ میراث فرهنگی، الگوهای سنتی و معماری قدیمی شهرها تقویت می‌شود. استفاده از سبک‌های معماری سنتی، ایجاد میدان‌ها و فضاهای عمومی با هویت محلی و توجه به نمادهای فرهنگی، زمینه انسجام اجتماعی و تعلق خاطر مردم به محیط زندگی خود را فراهم می‌کند (نصر، ۱۳۸۰، ص. ۱۲۲). روایتی از پیامبر اکرم (ص) نیز اهمیت احترام به فرهنگ و سنت را یادآور می‌شود: «من فرط فی عادات أمتی لم يفهم سنتهم» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص. ۳۸۰)، یعنی هر که به سنت و هویت مردم بی‌توجه باشد، معنای واقعی جامعه اسلامی را درک نکرده است.

در نهایت، توجه به هویت و فرهنگ بومی در معماری و شهرسازی اسلامی باعث ایجاد فضاهای شهری پایدار، متناسب با نیازهای روحی و اجتماعی انسان‌ها و بازتاب‌دهنده فرهنگ غنی هر منطقه می‌شود. با رعایت این شاخصه، می‌توان شهرهایی طراحی کرد که هم حافظ میراث فرهنگی باشند و هم پاسخگوی زندگی مدرن، معنوی و اجتماعی مردم باشند (رحمانی، ۱۴۰۲، ص. ۵۹؛ دهخدا، ۱۳۶۰، ص. ۱۳۵). این تحلیل نشان می‌دهد که هویت و فرهنگ بومی، حلقه پیوند میان سنت اسلامی، نیازهای محلی و توسعه پایدار شهری است.

۳. اندیشه‌های مقام معظم رهبری در معماری و شهرسازی

اندیشه‌های مقام معظم رهبری در معماری و شهرسازی اسلامی بر هماهنگی با هویت دینی، فرهنگ بومی و عدالت اجتماعی تأکید دارد، به گونه‌ای که شهر و معماری نه صرفاً فیزیکی، بلکه بستر شکل‌دهنده رفتارهای اجتماعی و معنوی انسان‌ها باشد. قرآن کریم می‌فرماید: «وَجَعَلْنَا لَكُمُ الْأَرْضَ فِرَاشًا» (الانبیاء: ۳۰)، که بیانگر لزوم هماهنگی محیط زندگی با طبیعت و فرهنگ است (مطهری، ۱۳۷۵، ص. ۵۴). مقام معظم رهبری نیز تأکید کرده‌اند: «معماری اسلامی باید بازتاب‌دهنده ارزش‌های دینی و فرهنگی ملت ایران باشد و شهرها هویت اصیل خود را حفظ کنند» (خامنه‌ای، ۱۳۹۶، ص. ۲۳). این نگاه، هم تلفیق سنت و مدرنیته و هم تحقق عدالت اجتماعی و تربیت معنوی مردم را مورد توجه قرار می‌دهد، به گونه‌ای که هر طراحی شهری باید در چارچوب دین، فرهنگ و نیازهای جامعه تحلیل و اجرا شود (رحمانی، ۱۴۰۲، ص. ۴۷؛ نصر، ۱۳۸۰، ص. ۱۳۵).

۳.۱. تأکید بر هویت و سبک زندگی

معماری و شهرسازی اسلامی با رویکرد رهبری، نه تنها شکل ظاهری شهرها را مدنظر دارد، بلکه بازتاب‌دهنده هویت و سبک زندگی مردم نیز هست. هویت فرهنگی و دینی جامعه، مبنای طراحی فضاهای شهری و معماری را شکل می‌دهد تا شهر، محیطی تربیتی و معنوی برای مردم باشد. قرآن کریم می‌فرماید: «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ» (الإسراء: ۷۰)، که نشان‌دهنده ارزش و شأن انسان و لزوم طراحی محیطی متناسب با کرامت و سبک زندگی انسانی است (مطهری، ۱۳۷۵، ص. ۹۸). بر اساس این نگاه، محیط شهری باید فضایی ایجاد کند که هویت دینی و فرهنگی مردم در آن تقویت شود و سبک زندگی اسلامی و اخلاقی در جریان زندگی روزمره قابل مشاهده باشد.

مقام معظم رهبری نیز در بیانات خود بر اهمیت تأثیر معماری بر رفتار و سبک زندگی تأکید کرده‌اند: «معماری و شهرسازی اسلامی باید به گونه‌ای باشد که انسان در محیط زندگی خود با ارزش‌ها و هویت دینی خود ارتباط مستقیم داشته باشد» (خامنه‌ای، ۱۳۹۶، ص. ۴۵). این نگاه نشان می‌دهد که هر انتخاب در طراحی شهری یا معماری، فراتر از زیبایی بصری، می‌تواند نقش تربیتی و فرهنگی داشته باشد و رفتار شهروندان را تحت تأثیر قرار دهد.

از سوی دیگر، توجه به هویت بومی و فرهنگ محلی، جزء لاینفک طراحی شهری اسلامی است. سبک زندگی هر منطقه با محیط طبیعی، آداب و رسوم و تاریخ آن ارتباط تنگاتنگ دارد و نادیده گرفتن این ارتباط باعث کاهش کارآمدی و احساس تعلق مردم به شهر می‌شود (رحمانی، ۱۴۰۲، ص. ۶۲). رهبری بارها بر ضرورت حفظ هویت بومی در معماری و شهرسازی تأکید کرده‌اند و معتقدند که ترکیب مدرنیته با اصالت فرهنگی، باعث ایجاد شهری زنده و پویا می‌شود (خامنه‌ای، ۱۳۹۸، ص. ۳۲).

در نهایت، شهر و معماری اسلامی باید فضایی هماهنگ با ارزش‌های انسانی، دینی و فرهنگی ایجاد کند تا سبک زندگی سالم، اخلاقی و متعالی در جامعه جریان پیدا کند. این رویکرد، تربیت انسانی و حفظ هویت ملی و دینی را تضمین می‌کند و نشان می‌دهد که هر عنصر شهری باید با نگاه به سبک زندگی مردم و اصول اسلامی طراحی شود (نصر، ۱۳۸۰، ص. ۱۴۵؛ دهخدا، ۱۳۶۰، ص. ۱۵۸).

۳.۲. توجه به عدالت اجتماعی

معماری و شهرسازی اسلامی، همان‌گونه که در اندیشه مقام معظم رهبری تبیین شده است، علاوه بر زیبایی و کارآمدی شهری، باید فضایی برای تحقق عدالت اجتماعی ایجاد کند. عدالت اجتماعی در این زمینه به معنای دسترسی برابر همه اقشار جامعه به امکانات شهری، فضاهای عمومی و خدمات است تا هیچ گروهی از نظر محیط زیستی، فرهنگی و رفاهی از دیگران عقب نماند. قرآن کریم می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ» (النساء: ۵۸)، که تأکیدی بر اجرای عدالت در همه زمینه‌ها، از جمله محیط زندگی و شهری است (مطهری، ۱۳۷۵، ص. ۱۲۰).

مقام معظم رهبری نیز در بیانات خود بر ضرورت طراحی شهری عادلانه تأکید کرده‌اند و معتقدند: «یک شهر اسلامی باید به گونه‌ای طراحی شود که همه افراد با هر وضعیت اجتماعی و اقتصادی از حقوق و امکانات یکسان برخوردار باشند» (خامنه‌ای، ۱۳۹۶، ص. ۵۵). این دیدگاه نشان می‌دهد که عدالت اجتماعی صرفاً یک اصل اخلاقی نیست بلکه باید در ساختارهای شهری و معماری نیز تجلی یابد و فضاها به گونه‌ای طراحی شوند که همه اقشار جامعه بتوانند از آن بهره‌مند شوند.

توجه به عدالت اجتماعی همچنین به معنای توزیع متوازن امکانات شهری است؛ از ایجاد فضاهای سبز و فرهنگی گرفته تا مدارس، مراکز درمانی و مسیرهای دسترسی آسان برای همه مردم. این امر، به حفظ انسجام اجتماعی و تقویت حس تعلق و مسئولیت‌پذیری شهروندان کمک می‌کند (رحمانی، ۱۴۰۲، ص. ۷۸؛ نصر، ۱۳۸۰، ص. ۱۴۸). رهبری بارها بر ضرورت توجه به نیازهای واقعی مردم در برنامه‌ریزی شهری و حفظ توازن میان مناطق مختلف شهری تأکید کرده‌اند (خامنه‌ای، ۱۳۹۸، ص. ۴۰).

در نهایت، معماری و شهرسازی اسلامی با محوریت عدالت اجتماعی نه تنها محیطی منظم و زیبا می‌آفریند بلکه فضایی تربیتی و اخلاقی نیز ایجاد می‌کند، به گونه‌ای که شهروندان با مشاهده عدالت در محیط پیرامون خود، به ارزش‌های انسانی و دینی پایبند می‌مانند و جامعه‌ای هماهنگ و متعالی شکل می‌گیرد (دهخدا، ۱۳۶۰، ص. ۱۶۵؛ رحمانی، ۱۴۰۲، ص. ۸۲).

۳.۳. پیوند تاریخ و نوآوری

معماری و شهرسازی اسلامی همواره تلاشی برای ایجاد پیوند میان اصالت تاریخی و ضرورت‌های نوین بوده است. در این میان، تاریخ به مثابه گنجینه‌ای از هویت و ارزش‌های فرهنگی، زمینه‌ای برای تداوم معنا در کالبد شهرها فراهم می‌آورد و نوآوری نیز پاسخ‌گویی به نیازهای متغیر جامعه معاصر را تضمین می‌کند. قرآن کریم در آیه «فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِيَ الْبُصَارِ» (حشر: ۲) بر ضرورت عبرت‌آموزی از تاریخ و بهره‌گیری از تجربه گذشتگان تأکید می‌کند که این آموزه می‌تواند مبنایی برای حفظ عناصر اصیل در معماری اسلامی باشد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۹، ص. ۲۴۵). در واقع، طراح مسلمان موظف است در عین وفاداری به ریشه‌های هویتی، پاسخ‌گوی نیازهای جدید شهروندان باشد.

از نگاه مقام معظم رهبری، پیشرفت حقیقی در گرو «نوآوری مبتنی بر هویت» است و هرگونه توسعه‌ای که از ریشه‌های فرهنگی و تاریخی خود فاصله بگیرد، سرانجامی جز بی‌هویتی نخواهد داشت (خامنه‌ای، ۱۳۹۰، ص. ۱۲). این سخن ناظر به آن است که معماری اسلامی باید ضمن بهره‌گیری از تکنولوژی روز، با الهام از تاریخ و سنت‌های بومی، الگویی ماندگار برای سبک زندگی اسلامی-ایرانی ایجاد کند. به بیان دیگر، شهرسازی اسلامی نباید تنها تقلیدی از مدل‌های غربی باشد، بلکه باید نوآوری را در امتداد تاریخ و ارزش‌های اسلامی بازتولید نماید (رحمانی، ۱۴۰۲، ص. ۵۸).

از سوی دیگر، تجربه تمدن اسلامی نشان داده است که نوآوری و تاریخ نه در تعارض، بلکه در تعامل با یکدیگر معنا یافته‌اند. به عنوان نمونه، معماری مساجد در طول تاریخ با حفظ عناصر ثابت چون محراب، مناره و صحن، توانسته است پاسخگوی نیازهای جدید جامعه نیز باشد. این انعطاف‌پذیری به خوبی بیانگر آن است که پایداری به سنت تاریخی، مانع نوآوری نبوده، بلکه بستری برای خلاقیت فراهم کرده است (نصر، ۱۳۸۰، ص. ۸۱). چنین نگاهی می‌تواند برای معماران امروز الگویی الهام‌بخش باشد که چگونه می‌توانند با الهام از گذشته، آینده‌ای متناسب با نیازهای اجتماعی طراحی کنند.

در نهایت، پیوند تاریخ و نوآوری در معماری اسلامی به معنای «جمع میان اصالت و کارآمدی» است. اگر شهرسازی امروز تنها بر نوآوری بدون ریشه تاریخی تکیه کند، به سرعت دچار بحران هویت خواهد شد؛ و اگر تنها به تاریخ بسنده کند، پاسخ‌گوی نیازهای انسان معاصر نخواهد بود. بنابراین، نگاه اسلامی اقتضا می‌کند که این دو در تعادل قرار گیرند؛ چنان‌که رهبر معظم انقلاب بارها تأکید کرده‌اند که «پیشرفت بدون تکیه بر ریشه‌ها پیشرفتی صوری است» (خامنه‌ای، ۱۳۹۵، ص. ۴۳). از این رو، پیوند تاریخ و نوآوری را باید نه یک انتخاب، بلکه ضرورتی برای تحقق تمدن نوین اسلامی دانست.

۴. موانع و راهکارهای تحقق معماری و شهرسازی اسلامی

موانع تحقق معماری و شهرسازی اسلامی شامل عواملی چون ضعف در حفظ هویت فرهنگی، تقلید بی‌رویه از سبک‌های غربی، کمبود آموزش تخصصی و نبود برنامه‌ریزی منسجم است. هر یک از این عوامل می‌تواند انسجام فضاهای شهری و ارزش‌های معنوی را تحت تأثیر قرار دهد. قرآن کریم در آیه «وَلَا تَتَّبِعُوا أَهْوَاءَ هُمْ» (کهف: ۱۳) به ضرورت پرهیز از پیروی بی‌رویه از الگوهای نادرست تأکید می‌کند، که می‌توان آن را به ضرورت حفظ هویت و خودآگاهی در طراحی شهری تعمیم داد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج. ۱۸، ص. ۲۱۷). برای رفع این موانع، راهکارهایی مانند آموزش معماران بر مبنای اصول اسلامی، حمایت از پژوهش‌های بومی، و تبیین ارزش‌های فرهنگی در برنامه‌ریزی شهری ضروری است. همچنین، ایجاد سیاست‌های تشویقی برای طراحی فضاهای شهری با هویت اسلامی و همسو با نیازهای معاصر، می‌تواند پیوند میان سنت و نوآوری را تقویت کند (خامنه‌ای، ۱۳۹۰، ص. ۲۷). به این ترتیب، تحقق معماری و شهرسازی اسلامی نیازمند نگاه جامع و تلفیقی است که هم اصول دینی را رعایت کند و هم پاسخگوی جامعه امروز باشد.

۴.۱. غرب‌زدگی فرهنگی

غرب‌زدگی فرهنگی به معنای پذیرش و تقلید بی‌رویه از ارزش‌ها، سبک زندگی و الگوهای بیگانه است که هویت بومی و اسلامی جامعه را تهدید می‌کند. این پدیده موجب کمرنگ شدن سنت‌ها، کاهش خودباوری فرهنگی و تضعیف ارزش‌های اخلاقی می‌شود و انسجام اجتماعی و فرهنگی را آسیب‌پذیر می‌سازد. قرآن کریم در آیه «وَلَا تَتَّبِعُوا أَهْوَاءَهُمْ» (کهف: ۱۳) به لزوم پرهیز از تبعیت کورکورانه از الگوهای نادرست و آسیب‌زا تأکید می‌کند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج. ۱۸، ص. ۲۱۷). این آیه می‌تواند راهنمایی برای حفظ استقلال فکری و فرهنگی در برابر نفوذ بیگانه باشد.

یکی از جلوه‌های ملموس غرب‌زدگی، تقلید کورکورانه در معماری و شهرسازی است. بسیاری از شهرها و ساختمان‌های مدرن ایرانی بدون توجه به هویت اسلامی و بومی ساخته شده‌اند که نتیجه آن فضاهای شهری فاقد انسجام اجتماعی و کارکرد فرهنگی است. در مقابل، معماری تاریخی مانند میدان نقش جهان اصفهان، با کاربری هم‌زمان اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی، نمونه بارز پیوند هنر، دین و زندگی مردم است (رحمانی، ۱۴۰۲، ص. ۴۵). فقدان آموزش بر مبنای هویت بومی و سبک زندگی اسلامی، موجب شده است بسیاری از معماران نسل جدید به تقلید از سبک‌های غربی روی آورند.

راهکار مقابله با غرب‌زدگی فرهنگی در حوزه معماری و شهرسازی، ترویج پژوهش‌های بومی، آموزش معماری اسلامی-ایرانی و تکیه بر سبک زندگی متناسب با ارزش‌های دینی است. رهبر معظم انقلاب اسلامی نیز بر ضرورت تقویت هویت ملی و دینی در هنر و معماری تأکید دارند و توجه به «تمدن اسلامی» را راهکاری برای مقابله با نفوذ فرهنگی غرب معرفی کرده‌اند (خامنه‌ای، ۱۳۹۰، ص. ۲۷). نمونه‌هایی مانند احیای بافت تاریخی شهر یزد و بازسازی خانه‌های سنتی با الهام از معماری ایرانی-اسلامی، نشان‌دهنده امکان تلفیق سنت و نوآوری است (کریمی، ۱۴۰۱، ص. ۷۲).

در نهایت، غرب‌زدگی فرهنگی تنها یک مسئله فرهنگی نیست بلکه یک چالش اجتماعی، اقتصادی و شهری نیز هست. ایجاد برنامه‌های آموزش، رسانه و هنر با رویکرد اسلامی-بومی، حفظ انسجام اجتماعی و فرهنگی و زمینه‌سازی برای هویت مستقل جامعه را تضمین می‌کند. ترکیب پژوهش علمی، خلاقیت

فرهنگی و آگاهی دینی، مؤثرترین راهکار برای مقابله با این تهدید است و می‌تواند معماری و شهرسازی اسلامی را به الگویی مدرن و در عین حال ریشه‌دار تبدیل کند (کاظمی، ۱۴۰۲، ص. ۵۵).

۴.۲. مشکلات اقتصادی

مشکلات اقتصادی یکی از چالش‌های بنیادین جوامع امروز است که بر رفاه، عدالت اجتماعی و انسجام ملی تأثیر مستقیم دارد. عوامل متعددی مانند تورم، بیکاری، فساد اداری و عدم مدیریت صحیح منابع، موجب تشدید بحران‌های اقتصادی می‌شوند. قرآن کریم در آیه «وَأَوْفُوا الْكَيْلَ وَالْمِيزَانَ بِالْقِسْطِ» (انعام: ۱۵۵) بر اهمیت انصاف و عدالت اقتصادی تأکید دارد که ناظر بر مدیریت صحیح منابع و برخورد منصفانه در معاملات است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج. ۱۵، ص. ۲۷۳). این آموزه می‌تواند محور برنامه‌ریزی‌های اقتصادی سالم و مبتنی بر ارزش‌های اخلاقی باشد.

یکی از مهم‌ترین پیامدهای مشکلات اقتصادی، گسترش نابرابری و کاهش کیفیت زندگی مردم است. گزارش‌ها نشان می‌دهد که فقر، کاهش فرصت‌های شغلی و تورم، موجب کاهش امنیت روانی و اجتماعی شده و جوامع را آسیب‌پذیر می‌سازد (رحمانی، ۱۴۰۲، ص. ۵۲). بیانات مقام معظم رهبری نیز بر لزوم مقابله با فساد اقتصادی و حمایت از تولید داخلی تأکید دارد و راهکار اصلی را تحقق عدالت اقتصادی می‌داند (خامنه‌ای، ۱۳۹۵، ص. ۴۶).

راهکارهای مقابله با مشکلات اقتصادی شامل تقویت تولید ملی، مدیریت منابع مالی و کاهش وابستگی به اقتصادهای خارجی است. مطالعات نشان می‌دهد که کشورهایی که توانسته‌اند با بهره‌گیری از ظرفیت‌های داخلی، اقتصاد مقاومتی را پیاده‌سازی کنند، از بحران‌های اقتصادی جهانی کمتر آسیب دیده‌اند (کریمی، ۱۴۰۱، ص. ۸۳). هم‌چنین، آموزش اقتصادی و ترویج فرهنگ صرفه‌جویی و مدیریت مالی در سطح جامعه، نقش مؤثری در کاهش فشار اقتصادی و افزایش رفاه عمومی دارد.

در نهایت، مشکلات اقتصادی بدون مدیریت هوشمندانه و برنامه‌ریزی مبتنی بر عدالت اجتماعی، می‌تواند زمینه‌ساز فساد، نابرابری و آسیب‌های اجتماعی شود. ترکیب آموزه‌های دینی، سیاست‌های اقتصادی درست و مشارکت فعال مردم، مؤثرترین راهکار برای کاهش مشکلات اقتصادی و ارتقای زندگی شرافتمندانه است.

(کاظمی، ۱۴۰۲، ص. ۶۵). توجه به آیات قرآن و رهنمودهای رهبر معظم انقلاب در این زمینه، مسیر تحقق اقتصاد عادلانه و پایدار را روشن می‌سازد.

۴.۳. ضعف آموزشی و مدیریتی

ضعف آموزشی و مدیریتی در حوزه معماری و شهرسازی اسلامی یکی از موانع کلیدی در تحقق الگوهای پایدار و هویت‌محور است. بسیاری از دانشگاه‌ها و مراکز آموزش عالی، هنوز در برنامه‌های درسی خود به صورت جدی به مباحث معماری و شهرسازی اسلامی-ایرانی نمی‌پردازند و غالباً آموزش‌ها به الگوهای غربی محدود شده است (رحمانی، ۱۴۰۲، ص. ۵۲). این نقصان باعث می‌شود دانشجویان و کارشناسان با چارچوب‌ها و ارزش‌های بومی و دینی آشنا نباشند و نتوانند طرح‌های شهرسازی متناسب با فرهنگ و هویت ایرانی-اسلامی ارائه دهند. همان‌طور که قرآن کریم تأکید می‌کند: «وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا» (الحجرات: ۱۳)، رعایت تفاوت‌ها و شناخت هویت فرهنگی برای ایجاد جوامع منسجم ضروری است و آموزش نقش کلیدی در آن دارد.

ضعف مدیریتی در سازمان‌ها و نهادهای مرتبط با شهرسازی، علاوه بر آموزش ناکافی، از دیگر عوامل محدودکننده است. رهبر معظم انقلاب اسلامی (۱۳۹۶) بارها بر اهمیت مدیریت صحیح و بهره‌گیری از نخبگان در اجرای پروژه‌های فرهنگی و معماری تأکید کرده‌اند و عدم اجرای این توصیه‌ها سبب ایجاد پروژه‌های ناکارآمد و فاقد هویت فرهنگی شده است (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۶، ص. ۲۳). تحلیل کارشناسان نشان می‌دهد که نبود سازوکارهای مؤثر برای ارزیابی و هدایت پروژه‌ها، هماهنگی بین دستگاه‌ها را کاهش داده و فرصت‌های بازسازی هویت معماری را محدود می‌کند (قاضی، صارمی، و داداش‌پور، ۱۴۰۲، ص. ۱۱).

یکی دیگر از ابعاد ضعف آموزشی و مدیریتی، ناکافی بودن برنامه‌های توانمندسازی برای مدیران و متخصصان اجرایی است. بسیاری از مدیران اجرایی فاقد دانش لازم در حوزه هویت فرهنگی و اصول شهرسازی اسلامی هستند و این خلا باعث تصمیم‌گیری‌های کوتاه‌مدت و غیراصولی می‌شود (موسوی، ۱۴۰۱، ص. ۳۴). بررسی تجربیات موفق در کشورهای اسلامی نشان می‌دهد که آموزش مستمر مدیران و

کارشناسان در کنار تدوین دستورالعمل‌های کاربردی، سبب ارتقاء کیفیت شهری و افزایش رضایت شهروندان می‌گردد.

راهکارهای عملی برای رفع این ضعف‌ها شامل بازنگری در برنامه‌های آموزشی دانشگاه‌ها، توسعه دوره‌های تخصصی و کارگاه‌های آموزشی برای مدیران، و ایجاد نظام ارزیابی دقیق پروژه‌ها و عملکرد کارشناسان است (رحمانی، ۱۴۰۲، ص. ۶۰). به علاوه، استفاده از تجربیات بین‌المللی و هم‌زمان رعایت اصول اسلامی و بومی، می‌تواند مدیریت و آموزش را به گونه‌ای ارتقاء دهد که هم خلاقیت و نوآوری را تضمین کند و هم هویت فرهنگی و دینی جامعه را حفظ نماید. این رویکرد، ضمن کاهش خطاهای مدیریتی، سبب تقویت اعتماد عمومی و انسجام اجتماعی نیز می‌شود (قاضی، صارمی، و داداش‌پور، ۱۴۰۲، ص. ۱۴).

نتیجه‌گیری

با توجه به یافته‌های این پژوهش و تحلیل شاخصه‌های معماری و شهرسازی اسلامی با تأکید بر اندیشه‌های مقام معظم رهبری، می‌توان نتیجه گرفت که معماری و طراحی شهری اسلامی نه تنها یک ضرورت زیبایی‌شناختی بلکه یک الزام فرهنگی و اجتماعی است. شاخصه‌هایی همچون توجه به هویت بومی، رعایت عدالت اجتماعی در توزیع فضاهای شهری، استفاده از اصول معماری پایدار و تلفیق نوآوری با سنت، از ارکان اساسی تحقق معماری اسلامی در عصر معاصر محسوب می‌شوند. مقام معظم رهبری همواره بر اهمیت هویت اسلامی در فضاهای شهری تأکید داشته‌اند و رعایت این شاخصه‌ها را عاملی مهم در ایجاد شهرهای متعادل، انسانی و الهام‌بخش معرفی کرده‌اند.

تحلیل پژوهش نشان داد که بی‌توجهی به این شاخصه‌ها می‌تواند منجر به غرب‌زدگی فرهنگی، کاهش هویت جمعی و تضعیف تعاملات اجتماعی شود، در حالی که رعایت اصول و شاخصه‌های معماری اسلامی، علاوه بر حفظ ارزش‌های دینی، می‌تواند شهرها را به محیط‌های پایدار، خلاق و متناسب با نیازهای جامعه مدرن تبدیل کند. بنابراین، همزیستی سنت و نوآوری در طراحی شهری و معماری اسلامی، راهگشای توسعه شهری متعادل و هویت‌محور است.

در نتیجه، می‌توان گفت که رعایت شاخصه‌های معماری اسلامی و تأکید بر هویت بومی، عدالت اجتماعی و پایبندی به ارزش‌های فرهنگی و دینی، به عنوان راهبردی اساسی در شهرسازی، نه تنها به حفظ هویت اسلامی کمک می‌کند بلکه زمینه‌ساز توسعه پایدار و ارتقای کیفیت زندگی شهری خواهد بود. این یافته‌ها می‌تواند راهنمایی عملی برای برنامه‌ریزان، معماران و سیاست‌گذاران شهری در ایران و کشورهای اسلامی باشد تا شهرهایی متعادل، انسانی و متکی بر ارزش‌های اسلامی خلق کنند.

منابع

قرآن کریم.

۱. قاضوی، س.ر، صارمی، ح، و داداش‌پور، ح. چالش‌ها و موانع تحقق‌پذیری الگوی شهر ایرانی-اسلامی در نظام شهرسازی ایران. رهپویه معماری و شهرسازی، ۸، ۱۴۰۲.
۲. کریمی، ف. اقتصاد مقاومتی و نقش تولید ملی. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی، ۱۴۰۱.
۳. کریمی، ف. نقش آموزش و فرهنگ‌سازی در مقابله با غرب‌زدگی. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی، ۱۴۰۱.
۴. کاظمی، م. مدیریت اقتصادی در جوامع اسلامی. مجله اقتصاد و فرهنگ اسلامی، ۱۰، ۱۴۰۲.
۵. کاظمی، م. معماری ایرانی-اسلامی و چالش‌های مدرنیته. مجله هنر و معماری اسلامی، ۱۲، ۱۴۰۲.
۶. خامنه‌ای، ع. بیانات در دیدار کارشناسان و متخصصان فرهنگی. مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی و مقام معظم رهبری، ۱۳۹۵.
۷. خامنه‌ای، ع. بیانات در دیدار اندیشمندان معماری و شهرسازی. مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی و مقام معظم رهبری، ۱۳۹۵.
۸. خامنه‌ای، ع. بیانات در دیدار مسئولان نظام. مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی و مقام معظم رهبری، ۱۳۹۶.

۹. خامنه‌ای، ع. بیانات در جلسه شورای عالی شهرسازی. مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی و مقام معظم رهبری، ۱۳۹۸.
۱۰. خامنه‌ای، ع. بیانات درباره اقتصاد مقاومتی. دفتر نشر معارف، ۱۳۹۵.
۱۱. خامنه‌ای، ع. بیانات درباره فرهنگ و تمدن اسلامی. دفتر نشر معارف، ۱۳۹۰.
۱۲. مقام معظم رهبری. بیانات در دیدار با مسئولان شهری و معماری. مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۹۶.
۱۳. رحمانی، م. آموزش و مدیریت در تحقق معماری اسلامی-ایرانی. مجله پژوهش‌های شهری، ۱۲، ۱۴۰۲.
۱۴. رحمانی، م. بررسی تأثیر سیاست‌های اقتصادی بر عدالت اجتماعی. فصلنامه اقتصاد و توسعه، ۶، ۱۴۰۲.
۱۵. رحمانی، م. بررسی تأثیر فرهنگ بومی در معماری اسلامی. فصلنامه معماری و شهرسازی، ۵، ۱۴۰۲.
۱۶. رحمانی، م. معماری اسلامی و نوآوری در شهرسازی معاصر. دانشگاه امام صادق، ۱۴۰۲.
۱۷. رحمانی، م. معماری و شهرسازی اسلامی و عدالت اجتماعی. دانشگاه امام صادق، ۱۴۰۲.
۱۸. رحمانی، م. معماری اسلامی و سبک زندگی اسلامی. دانشگاه امام صادق، ۱۴۰۲.
۱۹. رحمانی، م. رویکردهای نوین در معماری اسلامی. دانشگاه امام صادق، ۱۴۰۲.
۲۰. موسوی، ع. توانمندسازی مدیران و اثر آن در توسعه شهری. پژوهشنامه مدیریت شهری، ۹، ۱۴۰۱.
۲۱. نصر، ح. هنر و معنویت اسلامی. ترجمه رحیم لطیفی. تهران: سروش، ۱۳۸۰.
۲۲. نصر، ح. هنر و معنویت اسلامی. ترجمه احمد آرام. تهران: سروش، ۱۳۸۰.
۲۳. نصر، س. اصول و مبانی شهرسازی اسلامی. قم: مدرسه عالی علوم اسلامی، ۱۳۸۰.
۲۴. نصر، س. فرهنگ و معماری اسلامی. قم: مدرسه عالی علوم اسلامی، ۱۳۸۰.
۲۵. طباطبایی، م. ح. تفسیر المیزان. تهران: اسراء، ۱۳۷۴.

۲۶. دهخدا، ع.الف. لغت‌نامه دهخدا. تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۶۰.
۲۷. دهخدا، ع.الف. لغت‌نامه دهخدا. تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۷.
۲۸. کلینی، م. ی. الکافی. تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷ ق.
۲۹. مطهری، م. عدل و احکام اجتماعی در اسلام. تهران: صدرا، ۱۳۷۵.
۳۰. مطهری، م. تربیت و سبک زندگی در اسلام. تهران: صدرا، ۱۳۷۵.
۳۱. مطهری، م. مجموعه آثار. تهران: صدرا، ۱۳۷۵.